

# صفات و فضایل شیعه در کلام امام رضا علیه السلام

محمد رضا جواهری  
استادیار دانشگاه فردوسی مشهد

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۷/۲۷ - تاریخ پذیرش: ۱۳۸۷/۹/۱۰

## چکیده

منبع اصلی شیعه‌شناسی، احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان علیهم السلام است. در این پژوهش ارتباط بنیادی تعریف امروز شیعه با دیروز، با استناد به کتب معتبر فقه و تاریخ شیعه و اهل سنت نشان داده شده و پیوند تعریف معاصران از شیعه با کلام رسول الله ثابت گردیده است. بنابراین هر حدیثی که در آن واژه شیعه وجود دارد و از امام رضا علیه السلام رسیده است یکی از زوایای پنهان و تاریخ تشیع را آشکار و روشن می‌کند. احادیث امام رضا علیه السلام گنجینه بی‌نظیر شیعه‌شناسی است و در این جا کوشش شده است تمام احادیث امام رضا علیه السلام درباره شیعه، شناسایی ترجمه و تفسیر گردد و اسناد حدیثی منشأ تشیع و اصل و اصول و صفات و فضایل آن در اختیار جامعه علمی قرار گیرد.

**کلید واژه‌ها:** شیعه، حدیث، پیامبر خدا صلی الله علیه و آله، امام رضا علیه السلام، مؤسس.

## مقدمه

معیار برای سنجش وضعیت مذاهب اسلامی و نسبت آنان با مؤسس اسلام، احادیث پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و امامان از اهل بیت علیهم السلام است. مطمئن‌ترین منبع موجود برای ارزیابی فرضیه‌های مستشرقان، نصوص نبوی و متن احادیث

پیدایش تشیع از حوادث بزرگ و مهم تاریخ اسلام است و مورد توجه پژوهشگران ادیان و مذاهب قرار دارد و تاکنون فرضیه‌های انحرافی گوناگونی درباره منشأ تشیع ارائه شده است. بهترین

معصومان علیهم السلام است. مطابق همین احادیث، تشیع جریان اصلی اسلام است و اصول و فروع شیعه، عقاید و اخلاق و فقه شیعه از پیامبر گرامی اسلام حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم است. علاوه بر محتوا و معارف شیعه که در وحی الهی و آموزه‌های نبوی ریشه دارد نامگذاری آن نیز از سوی رسول الله بوده است و نخستین بار پیامبر اسلام به واژه شیعه قداست بخشیده و آن را در مفهوم اصطلاحی رایج امروز آن درباره پیروان علی ابن ابی طالب علیه السلام به کار برده‌اند. خلیفه و وصی پیامبر اعظم و نخستین امام شیعیان، امیر مؤمنان علی بن ابی طالب علیه السلام و امامان پس از وی و ثامن الحجج علی بن موسی الرضا علیه السلام، راه پیامبر اسلام را ادامه داده و حقایق و معارف دینی و سنت‌ها و احکام شیعه پیامبر را زنده و پایدار نموده و گسترش دادند و از آن پاسداری و دفاع کردند. بنابراین، سخنان آنان بهترین منبع برای شناخت شیعه است. احادیث امام رضا علیه السلام که در این جا در موضوع شیعه‌شناسی بررسی می‌شود بخشی از اسناد همین منبع الهی است.

### شیعه در عصر رسالت

گرچه شیعه در لغت به معنای «پیرو» بوده و در پیروی از هر فردی به کار رفته است، اما در زمان حیات پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم برای پیروی از علی بن ابی طالب علیه السلام استعمال شد. پیامبر اسلام واژه شیعه را برای پیروان علی علیه السلام به کار برده، به آن قداست و ارزش بخشیدند و سرانجام این واژه در همان عصر رسالت در بین مسلمانان به پیروان علی بن ابی طالب علیه السلام اختصاص یافت و منشأ این اشتهاار آموزه‌های رسول خدا بود. سند و مدارک اثبات این حقیقت بزرگ تاریخی، احادیث نبوی است که در آن‌ها واژه شیعه توسط پیامبر خدا درباره پیروان علی علیه السلام به کار رفت و امروز در کتاب‌های حدیثی معتبر اهل سنت<sup>۱</sup> و

۱. حسکانی، حنفی، *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی الآیات النازلة فی اهل البيت*، ج ۱، ص ۵۰۰، ۵۴۱ و ج ۲، ص ۲۹۵، ۳۸۹، ۴۲۰، ۴۶۱، ۴۶۳-۴۶۸، ۴۷۲ و ۴۷۳؛ طبری، *جامع البیان عن تأویل آی القرآن*، ج ۲، ص ۳۳۵، تفسیر آیه ۷ سورة بینه؛ سیوطی، *الدر الثمور فی التفسیر بالمأثور*، ج ۸، ص ۵۳۸؛ ابن حجر عسقلانی، *لسان المیزان*، ج ۵، ص ۲۸۶، ۲۹۷؛ ابن ابی الحدید معتزلی، *شرح نهج البلاغه*، ج ۲۰، ص ۲۲۶؛ ابن تیمیہ حرانی، *المصارم المملول علی شاتم الرسول*،

شیعیان وجود دارد. احادیثی که امام رضا علیه السلام درباره شیعه، از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله نقل کرده‌اند و در این پژوهش، بررسی و تفسیر می‌گردد، نمونه‌ای از آن رهنمودهای پیامبر اکرم است. با اثبات این حقیقت که واژه شیعه در همان عصر رسالت در معنای پیروان علی بن ابی طالب علیه السلام اشتها، غلبه و اختصاص یافته است روشن می‌شود که شیعه در عصر رسالت با هدایت پیامبر پدید آمده و همان اسلام راستین و جریان اصلی اسلام محمدی است. از این رو در حیات پیامبر، آنان که تسلیم خدا و پیامبر بودند؛ یعنی بهترین اصحاب پیامبر به دلیل پیروی کامل از رهنمودهای پیامبر شیعه علی علیه السلام نامیده شدند. ابن خلدون<sup>۱</sup> و ابو حاتم رازی مصری<sup>۲</sup> و احمد امین

مصری<sup>۳</sup> و دکتر صبحی صالح لبنانی<sup>۴</sup> از علمای اهل سنت تصریح کرده‌اند که نخستین شیعیان گروهی از اصحاب پیامبر بودند و در عصر رسالت، شیعه لقب گروهی از یاران پیامبر شده بود.

**شیعه در اصطلاح تاریخ، کلام و فقه اسلامی**  
در کتاب‌های تاریخی، کلامی، فقهی، تفسیری و حدیثی مسلمانان، شیعه در معنای لغوی، مطلق پیروی بدون تعیین متبوع نیست، بلکه همه جا در معنای پیروان علی بن ابی طالب علیه السلام است. فقیه بزرگ شیعی شهید اول در تعریف شیعه نوشته است: «الشیعة من شایع علیاً و قدّمه»<sup>۵</sup>؛ شیعه کسی است که علی علیه السلام را همراهی، مشایعت و پیروی نموده، او را بر دیگران مقدم می‌شمارد.

ابن خلدون مورخ بزرگ اهل سنت می‌نویسد: «اعلم أنّ الشیعة هم الصحب والأتباع و يطلق في عرف الفقهاء و المتكلمين من الخلف والسلف علی أتباع

ص ۵۲۶؛ متقی هندی، *کنز العمال*، ج ۱۳، ص ۶۸، حدیث ۳۶۴۷۹؛ قندوزی حنفی، *یتایع الموقّعة*، ج ۱، ص ۱۷۲، ۱۷۳، ۹۶، ۱۹۷، ۲۰۰، ۲۰۱، ۳۲۷، ۳۲۸، ۴۲۵ و ج ۲، ص ۷۷، ۷۸، ۸۶، ۲۴۵، ۲۶۷، ۲۹۴، ۲۹۵، ۳۰۴، ۳۰۸، ۳۱۰ و ۳۱۱.

۱. ابن خلدون، *العبر (تاریخ ابن خلدون)*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، ج ۲، ص ۲۶۸.  
۲. رازی، *کتاب الزنیة*، ج ۳، ص ۲۵۹ و ۲۶۰.

۳. احمد امین، *ضحی الاسلام*، ج ۳، ص ۲۰۹.

۴. صبحی صالح، *النظم الاسلامیة*، ص ۹۶.

۵. شهید ثانی، *الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشیة*، ج ۳، ص ۱۸۲.

علی و بنیه رضي الله عنهم<sup>۱</sup>؛ بدان که شیعه همان اصحاب و پیروان است و در عرف فقیهان و متکلمان، از گذشته تا امروز، بر پیروان علی و فرزندان او - خداوند از آنان خشنود باد - اطلاق گردیده است.

ابن اثیر<sup>۲</sup>، فیروزآبادی<sup>۳</sup>، ابن منظور آفریقایی مصری<sup>۴</sup>، سعید خوری شرتونی لبنانی<sup>۵</sup>، ابوالحسن اشعری<sup>۶</sup> و میرسید شریف جرجانی<sup>۷</sup> نیز از علمای سنی مذهب تصریح نموده‌اند که شیعه اسم خاص شده است برای کسی که ولایت علی و اهل بیت او را پذیرفته باشد. بنابراین هر جا گفته شود فلانی شیعه است؛ یعنی دارای این عقاید است و هرگاه گفته شود در مذهب شیعه چنان است، منظور این است که اعتقاد پیروان علی و اهل بیت اوست.

با توجه به تصریح علمای اهل سنت

بر اختصاص واژه شیعه در تاریخ، فقه و کلام در جهان اسلام به پیروان علی علیه السلام و اهل بیت آن حضرت روشن می‌شود هر یک از احادیث نبوی که در آن واژه شیعه وجود دارد دلیلی بر اثبات نقش پیامبر در پیدایش تشیع است و امتیازات، صفات و فضیلت‌های شیعیان را بیان می‌کند.

### احادیث رضوی شیعی

از امام علی بن موسی الرضا علیه السلام درباره شیعه احادیثی وجود دارد. در برخی از آن‌ها امام رضا علیه السلام سلسله سند حدیث را تا پیامبر خدا صلی الله علیه و آله ذکر نموده‌اند و بقیه احادیث را راویان از خود امام رضا علیه السلام نقل کرده‌اند. همه این احادیث نبوی و رضوی چراغ‌های روشنایی بخش جامعه بشری و راهنمای کشف حقایق است. احادیث نبوی در کلام رضوی به روشنی پیدایش تشیع در عصر رسالت و پیوند بنیادی شیعه با رسول خدا را آشکار می‌نماید. احادیث منقول از امام رضا علیه السلام نیز در حقیقت احادیث نبوی است. گرچه سلسله سند آن‌ها تا رسول الله ذکر نشده باشد و این احادیث نیز به حکم وحی الهی و نصوص پیامبر خدا حجت

۱. ابن خلدون، *العبر*، ج ۱، ص ۱۹۶.
۲. ابن اثیر، *نهاية اللغة*، ج ۲، ص ۱۲۸.
۳. فیروزآبادی، *قاموس اللغة*، دارالعلوم، ج ۴، ص ۱۱۸.
۴. ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۸، ص ۱۸۹.
۵. خوری، *اقرّب الموارد*، ج ۱، ص ۶۲۷.
۶. اشعری، *مقالات الإسلامیین*، ص ۱۳.
۷. جرجانی، *التعريفات*، ص ۵۷.

الهی و حقیقت نماست.

### شیعه آیین رستگاری

در احادیث نبوی شیعه آیین رستگاران شناخته شده است. ریان بن صلت از امام رضا علیه السلام از پدرانش از امام علی علیه السلام نقل کرده که رسول الله صلی الله علیه و آله فرمود: «شیعة علی هم الفائزون یوم القيامة»؛ شیعه علی رستگاران روز قیامت‌اند.

در این حدیث رضوی منقول از رسول الله واژه شیعه توسط پیامبر اسلام در معنای رایج اصطلاحی امروز آن، درباره پیروان علی علیه السلام به کار رفته است و این ثابت می‌کند که پیامبر خدا منشأ نام شیعه بوده‌اند و محتوا و نامگذاری شیعه از پیامبر است. پیامبر خدا تشیع را آیین رستگاری، و شیعه علی را سرافراز، خوشبخت و رستگار و اهل بهشت در روز قیامت دانسته‌اند و این حقانیت درستی راه شیعه را نشان می‌دهد.

شیعه یاور اسلام و محبوب قلوب اهل آسمان و زمین  
عبدالعظیم حسنی از امام جواد علیه السلام از

علی ابن موسی الرضا علیه السلام از پدر و جدش  
از امام علی علیه السلام آورده که پیامبر خدا  
فرمود: خداوند اسلام را آفرید و برای آن  
عرصه و نور و حصن و ناصر قرار داد؛  
عرصه‌اش قرآن و نورش حکمت و  
حصنش معروف و انصارش من و اهل  
بیتم و «شیعه» ماست، پس اهل بیتم و  
«شیعه» آنان را دوست بدارید و آنان را  
یاری کنید. زمانی که در شب معراج به  
آسمان بالا رفتم جبرئیل مرا برای اهل  
آسمان معرفی کرد و محبت من و اهل  
بیتم و «شیعه اهل بیتم» را در دل‌های  
فرشتگان قرار داد که نزد آنان تا روز  
قیامت ودیعه و امانت است. در هبوط به  
زمین، جبرئیل مرا به زمینیان معرفی نمود  
و محبت من و اهل بیتم و شیعه آنان را  
در قلوب اهل زمین به ودیعه گذاشت،  
پس مؤمنان اتم ودیعه من درباره اهل  
بیتم را تا روز قیامت حفظ می‌نمایند.<sup>۱</sup>

مطابق این گزارش امام رضا علیه السلام از  
داستان معراج پیامبر خدا، شیعیان، انصار

۱. شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ترجمه  
غفاری و مستفید، ج ۲، ص ۷۸؛ عماد الدین  
طبری، بشارة المصطفی لشعبة المرتضی،  
ص ۹۹.

۲. طبری، بشارة المصطفی لشعبة المرتضی،  
ص ۲۴۹.

و یاران اسلام‌اند که جبرئیل محبت آنان را در قلوب فرشتگان و انسان‌ها قرار داده است و شیعه نامی آسمانی و الهی است. در این حدیث «شیعتنا» و «شیعة اهل البیت» با هم آمده است و این گویای حقیقتی بزرگ درباره تشیع می‌باشد. شیعه در صدر اسلام در زمان حیات رسول خدا به وجود آمده است و شیعة اهل بیت در واقع شیعة پیامبر خدا است و شیعیان در حقیقت پیروان خدا و خلیفه و وصی پیامبرند.

### شیعة علی علیه السلام و آموزش الهی

آمزش و غفران شیعة علی و حتی دوستان شیعة علی از امتیازات تشیع است. امام هادی علیه السلام از امام جواد علیه السلام از امام رضا علیه السلام از امام موسی بن جعفر علیه السلام از امام صادق علیه السلام نقل کرده‌اند که پیامبر خدا ﷺ فرمود: «یا علی! إِنْ الله عزوجل قد غفر لك و لشیعتك و لمحبتی شیعتك»؛ ای علی! خداوند تو و شیعهات و

۱. شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۶۷؛ طبری، بشارة المصطفی لشیعة المرتضی، ص ۲۸۵؛ علامه مجلسی، بحار الأنوار، ج ۶۸، ص ۱۰۱.

دوستان شیعهات را بخشیده است.

بر اساس این حدیث رضوی نبوی، شیعه علی از جایگاهی والا در پیشگاه خداوند برخوردار است که در ردیف امام علی علیه السلام قرار گرفته و با پیروی از ایشان غفران الهی را به دست می‌آورد. در این حدیث نبوی نیز واژه شیعه در کلام پیامبر برای پیروان علی بن ابی طالب علیه السلام آمده است.

### شیعة اهل بیت علیهم السلام و کرامت الهی

شیعه در روز قیامت بر منابر عرش الهی قرار دارد و از کرامت خداوند بهره‌مند می‌گردد. امام رضا علیه السلام نقل کرده‌اند که پیامبر خدا فرمود: «تُؤَضَّع یوم القيامة منابر حول العرش لشیعتی و شیعة أهل بیتی المخلصین فی ولایتنا و یقول الله عزوجل: هلموا یا عبادی إلی لأنشر علیکم کرامتی فقد أودیتم فی الدنیا»؛ روز قیامت منابری حول عرش الهی برای شیعه من و شیعه اهل بیتم که در ولایت ما اخلاص می‌ورزند، قرار داده می‌شود و بر پسا می‌گردد و خدای عزوجل

۲. شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۹۸.

می‌فرماید: ای بندگانم به سوی من بشتابید تا کرامتم را بر شما نشر و پخش نمایم، شما در دنیا رنج و آزار دیدید و اذیت شدید.

در این بیان رضوی نبوی نیز «شیعه نبی» و «شیعه اهل بیت» با هم آمده و دقیقاً یکسان‌اند و این ظهور تشیع در زمان پیامبر در سرزمین وحی را نشان می‌دهد. شیعیان بندگان با اخلاص خدا در ولایت اهل بیت‌اند و در دنیا برای همین دفاع از ولایت، اذیت و آزار دیده، ولی در آخرت بر منابر حول عرش الهی‌اند و در دریای کرامت الهی قرار می‌گیرند. در این حدیث شریف نیز واژه شیعه توسط پیامبر خدا در مفهوم اصطلاحی آن، یعنی پیروان رسول‌الله و امام علی علیه السلام و فرزندان‌شان به کار رفته است.

#### شیعه و اطاعت امیر مؤمنان

شیعه پیرو امام علی علیه السلام و فرزندان آن حضرت است و جوانی و عمر خویش را در اطاعت امیر مؤمنان و کوشش در هماهنگی با سخنان و رفتار اهل بیت و دفاع از آنان می‌گذرانند. امام رضا علیه السلام

فرمود: امیر مؤمنان مردی از «شیعه» خود را پس از مدت طولانی دید که پیری در او اثر گذاشته و به سختی راه می‌رود. امام به او فرمود: عمرت زیاد شده است!

عرض کرد: در طاعت تو ای امیر مؤمنان!

امام به او فرمود: هنوز در تو توانی هست و عمری داری.

عرض کرد: «هی لك يا أمير المؤمنين»؛ بقیه عمر برای توست و به تو تعلق دارد.

در این حدیث رضوی، نمونه‌ای از شیعه راستین و شیعه علی‌آنگونه که باید باشد و عمرش را در طاعت علی علیه السلام سپری نماید به جهانیان معرفی شده است.

#### حدیث‌سازی دشمنان شیعه

دشمنان شیعه در طول تاریخ با روش‌های گوناگون با پیروان اهل بیت علیهم السلام مبارزه کرده‌اند. یکی از اقدامات دشمنان شیعه برای بدنامی شیعیان جعل حدیث بوده است. این جریان را امام رضا علیه السلام در گفت‌وگو با یکی از شیعیان به نام ابراهیم بن ابی محمود به روشنی گزارش نموده‌اند. ابراهیم بن ابی محمود

۱. همان، ج ۱، ص ۶۱۰.

گفته است به امام رضا علیه السلام عرض کردم: ای فرزند رسول خدا، اخباری در فضایل امیر مؤمنان علی علیه السلام و در فضل اهل بیت از طریق مخالفان شما نزد ماست که مثل آن را از شما نشنیده‌ایم، آیا آن‌ها را بپذیریم؟

امام رضا علیه السلام فرمود: ای فرزند ابی محمود! رسول خدا فرمود: هر کس به سخنگویی گوش دهد او را بندگی نموده است. اگر آن سخنگو از خدا بگوید بنده خداست و اگر از ابلیس بگوید بنده ابلیس است. ای فرزند ابی محمود! مخالفان ما اخباری در فضایل ما ساخته‌اند و آن اخبار دروغین را در سه دسته قرار داده‌اند: «غلو» و «تقصیر» و «کوتاهی در امر ما» و «تصریح به مثالب و معایب دشمنان ما». زمانی که مردم احادیث غلو در حق ما را بشنوند «شیعیان» ما را تکفیر نموده، آنان را به اعتقاد به ربوبیت ما و پرستش ما نسبت می‌دهند و زمانی که احادیث تقصیر که فضایل ما را محدود و بسیار کمتر از حقیقت بیان کرده‌اند بشنوند، به همان احادیث درباره ما اعتقاد پیدا می‌کنند و زمانی که احادیث مثالب و معایب و

سرزنش‌های دشمنان ما را با نام‌هایشان بشنوند ما را با نام سرزنش و اهانت می‌کنند.<sup>۱</sup>

بر اساس این حدیث رضوی، شیعه نه اهل غلو درباره امامان علیهم السلام است، نه از بیان فضیلت‌ها و امتیازات بزرگ آنان کوتاهی می‌کند. فقط به آنچه خدا و پیامبر خدا درباره اهل بیت فرموده‌اند اعتقاد دارد و به دور از افراط و تفریط، در اعتدال و صراط مستقیم الهی گام برمی‌دارد.

### پیام امام رضا علیه السلام به شیعه در فضیلت زیارت

زیارت امام رضا علیه السلام، آداب و پاداشی دارد که معصومان علیهم السلام آن‌ها را برای شیعیان یاد کرده‌اند. احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی گفته است در نامه امام رضا علیه السلام خواندم که فرمودند: «أبلغ شیعتی أن زیارتی عند الله تعالی تعدل ألف حجة. فقلت لابنه: ألف حجة؟ قال: إی والله ألف ألف حجة لمن زاره عارفاً بحقه»<sup>۲</sup>؛ به شیعه من برسان و ابلاغ کن

۱. طبری، بشارة المصطفی لشیعة المرتضی، ص ۳۴۰.

۲. همان، ص ۴۷ و ۴۸.

که زیارت من نزد خدای متعال برابر با هزار حج است. پس به فرزند آن حضرت، امام جواد علیه السلام عرض کردم: هزار حج؟! امام جواد علیه السلام فرمود: آری به خدا سوگند، برای کسی که امام رضا علیه السلام را زیارت کند و عارف به حق امام باشد هزار هزار حج است.

در این حدیث، مهم‌ترین ادب زیارت که معرفت است، همراه با پاداش بزرگ زیارت بیان شده است و امام رضا علیه السلام واژه شیعه را در مفهوم مقدس پیروان خویش ذکر نموده‌اند.

#### اوصاف شیعه

در کلام پیامبر اسلام و امامان علیهم السلام، اوصاف و شرایط و ویژگی‌های شیعه به صراحت اعلام شده است. امام رضا علیه السلام در اوصاف شیعه فرمودند: «شیعتنا المسلمون لأمرنا الأخذون بقولنا المخالفون لأعدائنا، فمن لم يكن كذلك فليس منا»؛ شیعه ما، تسلیم فرمان ما و اخذکننده به سخن ما و مخالف دشمنان ماست. پس هر کس چنین نیست از ما

۱. سیخ صدوق، فضائل الشيعة و صفات الشيعة، ص ۴۵

نیست.

بنابراین شیعه به ادعا و حرف نیست. شیعه باید تسلیم کامل امر امام و فرمانبردار سخن امام و درگیر با دشمنان امام باشد و در عمل و رفتار خود وظیفه تولی و تبری را رعایت نماید. در این حدیث رضوی «شیعتنا» وجود دارد و کلمه شیعه در پیروان امامان علیهم السلام به کار رفته و برخی مسئولیت‌های شیعه بودن نیز بیان شده است.

#### سیمای پیشگامان تشیع

نخستین نام مقدسی که برای پیروان دین اسلام در زمان پیامبر با هدایت آن حضرت پدید آمد نام شیعه بود. گروهی در زمان پیامبر شیعه نامیده شدند. آنان کسانی بودند که امر و نهی‌های پیامبر را پذیرفته، آن‌ها را به طور کامل رعایت کردند. سنت نبوی و ولایت و امامت را به درستی از رسول الله فراگرفته و به راستی به آن اعتقاد پیدا کرده و فرمانبردار و تسلیم کامل پیامبر بودند. هیچ‌گاه و با هیچ توجیهی به خود اجازه اجتهاد در برابر نص پیامبر را ندادند. امام رضا علیه السلام امامی این شخصیت‌ها را با ویژگی‌های

برجسته آنان برای شیعیان معاصر خویش بیان کرده‌اند. گروهی از مسلمانان که ادعای تشیع داشتند و خود را «شیعه علی» می‌نامیدند. متقاضی دیدار با امام رضا (علیه السلام) شدند. امام ابتدا آنان را نپذیرفتند. سرانجام آنان با مراجعات مکرر و اصرار به محضر امام رضا (علیه السلام) شرفیاب گردیدند. در شرفیابی دلیل عدم پذیرش را پرسیدند، امام فرمود: «لَدَعَاكُمْ أَنْكُم شِيعَةُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (علیه السلام)! وَبِحَكْمِ إِنْمَا شِيعَتُهُ الْحَسَنُ وَ الْحُسَيْنُ وَأَبُوذَرٍّ وَ سَلْمَانَ وَ الْمُقَدَّادَ وَ عَمَّارَ وَ مُحَمَّدَ بْنَ أَبِي بَكْرٍ الَّذِينَ لَمْ يَخَالَفُوا شَيْئاً مِنْ أَوَامِرِهِ وَ لَمْ يَرْكَبُوا شَيْئاً مِنْ فَنُونِ زَوَاجِرِهِ...»؛ به دلیل این ادعای شما که گفتید: شیعه امیر مؤمنان علی بن ابی طالب هستید! وای به حال شما شیعه واقعی علی (علیه السلام)، حسن و حسین و ابوذر، سلمان، مقداد، عمار و محمد بن ابی بکرند که در هیچ یک از دستورات امام علی (علیه السلام) با او مخالفت نکردند و هیچ یک از نواهی او را انجام ندادند، اما شما گفتید: شیعه‌اید، ولی در بیشتر اعمالتان مخالف او هستید و در انجام بسیاری از واجبات کوتاهی می‌کنید و در اجرای

حقوق بزرگ الهی برادران دینی‌تان سستی می‌نمایید، و تقیه می‌کنید در جایی که نباید تقیه کنید و تقیه را ترک می‌نمایید آن‌جا که باید تقیه کنید، پس اگر شما بگویید از «موالیان و محبان امام علی (علیه السلام)» و دوستداران اولیای امام و دشمنان مخالفان امام هستید سخن شما را انکار نمی‌نمایم، و لکن این مرتبه شریفه «شیعه علی» که شما ادعای آن را نمودید، اگر رفتارتان، گفتارتان را تصدیق نکند هلاک می‌گردید مگر رحمت پروردگارتان را تدارک نمایید<sup>۱</sup>.

امام رضا (علیه السلام) مسئولیت شیعه علی (علیه السلام) بودن را بسیار سنگین دانسته و پیروی کامل از اوامر و نواهی الهی را زیربنای تشیع شمرده و اسامی نخستین شیعیان را که دارای این صفات بوده‌اند بیان کرده‌اند. از نکات شایسته توجه در این حدیث رضوی تقسیم‌بندی علاقه‌مندان به امامان است. در این گفت‌وگو، امام رضا (علیه السلام) بین «شیعه» و «محب» تفاوت قائل شده‌اند. مطابق این حدیث، شیعه بودن را باید در عمل جست‌وجو نمود و جز با پیروی عملی از امامان و انجام تکالیف و

۱. علامه مجلسی، بحار الأنوار، ج ۶۸، ص ۱۵۸.

مسئولیت‌های الهی شیعه بودن تحقق نمی‌یابد و اعتراف زبانی و سخن کفایت نمی‌کند. رسیدن به رتبه شریف شیعه علی‌علیه در گرو رفتار علوی است و با گفتار به تنهایی محقق نمی‌شود، اما محبت علی‌علیه شدن در آغاز راه وصول به درجه عالی شیعه بودن است. این بیان الهی رضوی نشان می‌دهد «شیعه علی‌علیه» در فرهنگ اهل بیت دارای چارچوب و حد و مرزهای شناخته شده بوده است و این دلیل مهمی برای اثبات وجود مفهوم اصطلاحی شیعه در صدر اسلام و بیان نقش پیامبر در پیدایش شیعه است. امام رضا‌علیه به صراحت برخی اصحاب پیامبر را «شیعه علی» دانسته و آنان را ستوده و بزرگ شمرده‌اند. برخی از اصحاب پیامبر که شیعه علی بودند، یک واقعیت تاریخی بزرگی است که امام رضا‌علیه در این حدیث یباده‌آوری نموده‌اند. این واقعیت نیز سند محکمی برای تأسیس شیعه در زمان پیامبر خدا و ظهور تشیع در عصر رسالت است.

### آرامش و سیرابی روز قیامت

شیعه علی‌علیه روز قیامت در آسایش

و آرامش و رفاه است. امام رضا‌علیه از امام علی‌علیه نقل کرده‌اند که رسول خدا ﷺ به من فرمودند: «ترد شیعتك يوم القيامة رواءاً غير عطاش و يرد عدوك عطاشاً، يستسقون فلا يسقون»؛ شیعیان تو روز قیامت، سیراب و بدون تشنگی وارد می‌شوند و دشمنانت در نهایت تشنگی می‌آیند، آنان آب می‌خواهند کسی به آنان آب نمی‌نوشاند.

تشنگی و سیرابی روز قیامت، نشانه وضعیت مردم در آن روز است. تشنگی و بی‌آبی و آغاز عذاب الهی برای دشمنان امام علی‌علیه است و سیرابی و بی‌عطشی نیز، آرامش و خشنودی شیعیان را آشکار می‌نماید. در این حدیث شریف نبوی نیز پیامبر خدا ﷺ واژه شیعه را برای پیروان امام‌علیه آورده‌اند. بنابراین منشأ و مبدأ تشیع پیامبر خدا بوده‌اند.

### شفاعت در قیامت

امام رضا‌علیه بشارت پیامبر خدا برای شفاعت شیعیان را گزارش نموده‌اند. ایشان از امام حسین‌علیه نقل کرده‌اند که

۱. شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا‌علیه، ج ۲، ص ۱۰۱

رسول خدا به علی بن ابی طالب علیه السلام فرموده‌اند: «بَشِّرْ لَشِيعَتِكَ أَنِّي الشَّفِيعُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَوْمَ لَا يَنْفَعُ فِيهِ إِلَّا شَفَاعَتِي»؛ شیعیانت را بشارت ده روز قیامت که در آن هیچ چیز (ثروت و فرزند) جز شفاعت من سودی نخواهد داشت، من شفیع آنان هستم.

برخورداری از شفاعت پیامبر خدا در روز قیامت، شایستگی می‌خواهد و در گرو شیعه علی بودن در دنیا است.

در این حدیث نیز واژه شیعه را پیامبر در مفهوم مقدس امروز آن که پیروی از علی بن ابی طالب می‌باشد به کار برده‌اند. و این نمایاننده ظهور تشیع در عصر رسالت در سرزمین وحی در پرتو ابلاغ وحی از سوی رسول خداست و نقش پیامبر را در نامگذاری پیروان علی به شیعه آشکار می‌کند.

### شیعه برگ نبوت و امامت

تشیع برآیند آموزه‌های پیامبر خداست و شیعه وابسته به پیامبر و وصی پیامبر و حسنین، فرزندان فاطمه الزهرا علیها السلام دختر پیامبر خداست. امام رضا علیه السلام از امام علی

ابن ابی طالب علیه السلام نقل کرده‌اند که پیامبر خدا صلی الله علیه و آله به من فرمود: «یا علی! خُلِقَ النَّاسُ مِنْ شَجَرٍ شَتَّى وَ خُلِقْتَ أَنَا وَ أَنْتَ مِنْ شَجَرَةٍ وَاحِدَةٍ، أَنَا أَصْلُهَا وَ أَنْتَ فَرْعُهَا وَ الْحَسَنُ وَ الْحُسَيْنُ أَغْصَانُهَا وَ شِيعَتُنَا وَ رَفَقُهَا، فَمَنْ تَعَلَّقَ بِغَصْنٍ مِنْ أَغْصَانِهَا أَدْخَلَهُ اللَّهُ الْجَنَّةَ»؛ ای علی! مردم از درختان گوناگونی آفریده شده‌اند و من و تو از یک درخت آفریده شده‌ایم. من اصل و ریشه درخت و تو فرع آن و حسن و حسین شاخه‌های آن و شیعیان ما برگ آن‌اند. هر کس به شاخه‌ای از شاخه‌های آن درخت درآویزد و چنگ زند خداوند او را داخل بهشت خواهد نمود.

شجره در این حدیث، نمادی برای تبیین همبستگی و پیوند بنیادی تشیع با نبوت و امامت است. به کارگیری عبارت «شیعتنا» توسط پیامبر نیز نقش اساسی آن حضرت در شکل‌گیری شیعه را اعلام می‌نماید. شیعه علی در واقع شیعه رسول الله است. او برگ درختی است که پیامبر اصل و علی و فرزندان او فرع و شاخه‌های آن درخت‌اند.

## رهایی از آتش

به گزارش امام رضا (ع)، ابن عباس در برخورد با معاویه سخن رسول خدا (ص) درباره فلسفه نامگذاری حضرت فاطمه (ع) را یادآوری نموده است. وی از معاویه پرسید: آیا می‌دانی چرا فاطمه، فاطمه نامیده شده؟

معاویه گفت: نمی‌دانم.

سپس ابن عباس با نقل سخن پیامبر خدا چنین پاسخ گفت: «لأنها فُطِمت هي و شيعتها من النار»؛ چون فاطمه و شیعه فاطمه از آتش جهنم بریده و جدا شده است.

شیعه اهل بیت پیامبر، قطعاً شیعه دختر پیامبر است و با این تشیع خویش از عذاب جهنم نجات می‌یابد و همراه اهل بیت در بهشت خواهد بود. در این حدیث، پیامبر خدا از «شیعه فاطمه سلام الله علیها» یاد کرده و از وجود شیعه فاطمه در عصر رسالت خبر می‌دهند. و این حقانیت راه شیعه علی و فاطمه و فرزندان آنان را ثابت می‌کند.

## پیوند شیعه با شجره طوبی در بهشت

راه شیعه علی (ع) حقیقت اسلام است

و شیعه در آخرت اهل بهشت است و در بهشت از راه شجره طوبی با امام علی (ع) ارتباط دارد. ابراهیم بن ابی محمود از امام رضا (ع) نقل کرده که رسول خدا (ص) به امام علی (ع) فرمود: «أنت صاحب شجرة طوبى فى الجنة، أصلها فى دارك و أغصانها فى دُورِ شيعتك و محبيك»؛ تو صاحب درخت طوبی در بهشتی. اصل آن درخت در خانه تو و شاخه‌هایش در خانه‌های شیعیان و دوستانان توست.

آری شیعه علی که در دنیا از رفتار و گفتار علوی پیروی کرده است در آخرت در بهشت توسط شاخه‌های شجره طوبی با علی در ارتباط است. به گزارش امام رضا (ع) پیامبر خدا (ص) از «شیعه علی» و «محب علی (ع)» با هم یاد نموده‌اند. آن حضرت پیروان علی (ع) را شیعه نامیده‌اند و این نقش رسول الله در منشأ تشیع را نشان می‌دهد و شیعه و محب علی هر دو در بهشت‌اند. البته آمدن هر دو واژه شیعه و محب در کلام پیامبر بیانگر تفاوت مفهومی آنهاست و مرزبندی بین آنها و شناخته شده بودن شیعه در آن زمان را یادآوری می‌کند.

۲. عیون اخبار الرضا (ع)، ج ۱، ص ۶۱۳.

۱. همان، ج ۲، ص ۱۳۲.

## حسابرسی شیعه در روز قیامت در اختیار پیامبر ﷺ

شیعه بودن افزون بر اعتقاد قلبی و اعتراف به زبان، با عمل بر طبق سنت‌های پیامبر و اهل بیت در ارتباط است. چه بسا شیعیان نیز به گناه آلوده شوند و روز قیامت در پرونده اعمال آنان نقاط سیاه و تاریکی بر اثر گناهان باشد. از این‌رو در روز قیامت رسیدگی به پرونده اعمال همه شیعیان به پیامبر و اهل بیت او واگذار می‌شود و آنان شیعیان را در رفع هر نوع گناهی که از حق الله و حق الناس و حق اهل بیت در کارنامه آنان باشد یاری می‌نمایند و گره از کار آنان می‌گشایند. داود بن سلیمان از امام رضا علیه السلام نقل کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله درباره حسابرسی شیعه در قیامت چنین فرموده‌اند: «إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ وَكُنَّا حَسَابَ شِيعَتِنَا، فَمَنْ كَانَتْ مَظْلَمَتُهُ فِيمَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ حَكَمْنَا فِيهَا فَأُجَابْنَا، وَ مَنْ كَانَتْ مَظْلَمَتُهُ فِيمَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ النَّاسِ اسْتَوْهَبْنَا فَوُهِبَتْ لَنَا وَ مَنْ كَانَتْ مَظْلَمَتُهُ بَيْنَهُ وَبَيْنَنَا كُنَّا أَحَقَّ مَمَّنْ عَفَى وَ صَفَحَ»؛ روز قیامت حسابرسی شیعیانمان به ما واگذار شده و ما به حساب آنان

رسیدگی می‌نماییم. پس هر کس مظلومه و بدهی و گناهش میان او و خداوند باشد ما دآوری و حکم می‌کنیم و خداوند حکم ما را می‌پذیرد، و هر کس مظلومه و بدهی و گناهش میان او و مردم باشد ما از آنان طلب بخشایش می‌کنیم، سپس بخشوده می‌شوند، و هر کس مظلومه‌اش میان او و ما اهل بیت باشد ما سزاوارتر از همه به عفو و گذشت می‌باشیم.

## شیعه روز قیامت در کنار مؤسس آن

امام رضا علیه السلام در بساره وضعیت و جایگاه شیعه در روز قیامت از رسول خدا صلی الله علیه و آله این گفتار را نقل فرموده‌اند: «أَنَا وَ هَذَا يَعْنِي عَلِيًّا يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَهَاتَيْنِ وَ ضَمَّ بَيْنَ أَصْبَعِيهِ وَ شِيعَتُنَا مَعَنَا»؛ من و علی روز قیامت مانند این دو انگشت با هم باشیم (و دو انگشت سبابه و وسطی را کنار هم آوردند) و شیعیان ما با ما هستند. مطابق این حدیث، شیعیان روز قیامت با پیامبر و همراه اهل بیت و با امامان‌اند و نجات خواهند یافت و همین حقانیت راه آنان را در دنیا نشان می‌دهد. در این حدیث پیامبر خدا صلی الله علیه و آله واژه شیعه را در

پیروی از خود و امام علی علیه السلام به کار برده‌اند و همین رهنمودها در عصر رسالت باعث شکل‌گیری تشیع شده است.

### برکت امام جواد علیه السلام برای شیعه

برکت‌ها و آثار وجودی امامان علیهم السلام فراوان و به شکل‌های گوناگون بوده و هست. وجود امام جواد علیه السلام در زمان خویش بیش از هر شخص دیگری برای شیعه برکت داشته است. ابویحیی صنعانی گفته است در محضر امام رضا علیه السلام بودم. ابوجعفر فرزند آن حضرت را که خردسال بود آوردند. امام رضا علیه السلام با اشاره به فرزندش جواد الائمه علیه السلام فرمود: «هذا المولود لم یولد مولود اعظم برکة علی شیعتنا منه»؛ این مولودی است که با برکت‌تر از او بر شیعیان ما به دنیا نیامده است.

هر یک از امامان در عصر حیات خویش برکات زیادی در راستای تقویت و پیشرفت تشیع داشته و گام‌های بلندی در راه گسترش و توسعه تشیع برداشته‌اند. تشیع در عصر نزول وحی در

سرزمین حجاز توسط آخرین پیامبر خدا تأسیس شده است. از نخستین وصی پیامبر خدا صلی الله علیه و آله علی بن ابی‌طالب علیه السلام تا آخرین آنان حضرت مهدی علیه السلام، همه از اسلام راستین که همین تشیع است پاسداری نموده‌اند و سرانجام با انقلاب جهانی مهدوی، حقیقت اسلام یعنی تشیع بر سراسر جهان حاکم می‌گردد. امام رضا علیه السلام در این سخن نورانی نقش امام جواد علیه السلام را که در نوجوانی به امامت رسیدند در عصر خویش در حفظ و توسعه تشیع بسیار برجسته و بی‌نظیر شمرده‌اند و در آن زمان، وجود امام جواد علیه السلام را با برکت‌تر از هر فرد دیگر برای شیعه دانسته و به مردم معرفی نموده‌اند.

### ویژگی عقیق

امام رضا علیه السلام نقل کرده‌اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله در وصف عقیق به امام علی علیه السلام فرمودند: «تَحْتَمُوا بِالْعَقِيقِ فَإِنَّهُ أَوَّلُ جَبَلٍ أَقَرَّ اللَّهُ بِالْوَحْدَانِيَّةِ وَلِيَّ بِالنَّبَوَّةِ وَ لَكَ يَا عَلِيُّ بِالْوَصِيَّةِ وَ لَشِيعَتِكَ بِالْجَنَّةِ»؛ انگشتی

۲. شیخ صدوق، *عیون اخبار الرضا* علیه السلام، ج ۲، ص ۱۲۷؛ ابن حجر عسقلانی، *لسان المیزان*.

۱. کلینی، *الکافی*، ج ۱، ص ۳۲۰.

عقیق به دست کنید؛ زیرا عقیق نخستین کوهی است که برای خدا به وحدانیت و برای من به نبوت و برای توای علی به وصیت و برای شیعه تو به بهشت اقرار نموده است.

در این حدیث، تقدس عقیق بر پایه‌های توحید و نبوت و امامت و تشیع استوار گردیده است. بشارت به بهشت در این حدیث برای شیعه علی (علیه السلام)، اصالت و حقانیت تشیع را آشکار می‌نماید. در این حدیث نیز واژه شیعه را پیامبر خدا در پیروان اهل بیت و شخصیت برجسته وصی خود امام علی (علیه السلام) به کار برده‌اند و این مبدأ و ریشه نام شیعه و پیوند نام آن با کلام رسول الله (صلی الله علیه و آله) را ثابت می‌کند.

#### شیعه در پناه نور اهل بیت (علیهم السلام)

حسن بن علی خراز گفته است امام رضا (علیه السلام) فرمود: «إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ) يَوْمَ الْقِيَامَةِ آخِذٌ بِحِجْزَةِ اللَّهِ وَنَحْنُ آخِذُونَ بِحِجْزَةِ نَبِيِّنَا وَشِيعَتُنَا آخِذُونَ بِحِجْزَتِنَا، ثُمَّ قَالَ: الْحِجْزَةُ النُّورُ»؛ رسول خدا روز

قیامت اخذکننده و چنگ‌زننده به حجزه خدا و ما چنگ‌زننده به حجزه پیامبران و شیعیان ما چنگ‌زننده به حجزه ما هستند. سپس فرمود: حجزه نور است.

بر اساس این حدیث رضوی، پیامبر خدا در نور خدا و امامان (علیهم السلام) در نور پیامبر خدا و شیعیان در پناه نور امامان قرار دارند. بنابراین راه شیعه راه نورانی امامان، پیامبر و خداوند است و شیعه با نور الهی و در روشنائی حق قرار دارد. امام رضا (علیه السلام) در این حدیث، پیوستگی شیعه با نور الهی را یادآوری نموده و درستی و اصالت و حقانیت و استواری راه شیعه را به جهانیان اعلام کرده‌اند.

#### نتیجه‌گیری

احادیث رضوی شیعی که در این پژوهش بررسی، تحلیل و تفسیر گردید حقایق بسیاری را درباره تشیع آشکار نموده است. متن احادیث نبوی که امام رضا (علیه السلام) از پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) نقل کرده‌اند و سایر احادیث رضوی که در آن‌ها واژه شیعه وجود دارد و در این جا زیر بنا و پایه‌های تحقیق را تشکیل داده است، سه حقیقت تاریخی بزرگ را اثبات می‌کند.

«تأسیس شیعه توسط پیامبر خدا و وجود شیعیان در عصر رسالت»، «پیوستگی اصول و فروع تشیع با وحی الهی و پیامبر خدا» و «ریشه‌داری نام شیعه در کلام رسول الله»، به عنوان سه اصل مهم و بنیادین شیعه‌شناسی و راهنمای تاریخ‌نگاران و پژوهشگران ادیان و مذاهب، پیام اصلی و بزرگ این احادیث است. در متن همین احادیث رضوی، افزون بر این حقایق سه‌گانه تاریخی بزرگ، مطالب و نکات ارزشمند و راهگشای فراوان دیگری نیز درباره شیعه وجود دارد. آسمانی و الهی بودن نام شیعه، سیمای پیشگامان تشیع در عصر رسالت، اعتدال شیعه در امام‌شناسی و حقوق و امتیازات الهی امامان (علیهم‌السلام)، اوصاف شیعه، حقانیت و درستگاری شیعه، آمرزش گناهان شیعیان، رهایی از آتش جهنم، آرامش و نجات در روز قیامت، پیوستگی در خلقت و آفرینش و همراهی با پیامبر و اهل بیت و پیوند با نور خدا و پیامبر و امامان در قیامت، بهره‌برداری از شفاعت الهی پیامبر و اهل بیت، برخورداری از حسابرسی پیامبر و اهل بیت و کرامت الهی و سرانجام ورود

به بهشت و پیوند با شجره طوبی در بهشت، سرفصل‌ها و حقایق دیگری است که در همین احادیث بیان شده و راهنمای پژوهشگران در شیعه‌شناسی است.

والسلام علی من ینحدم الحق لذات الحق.

### منابع

۱. ابن ابی الحدید معتزلی، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قم، اسماعیلیان.
۲. ابن اثیر، نهاية اللغة، بیروت، دارالکتاب العربی، بی‌تا.
۳. ابن تیمیه حرّانی، تقی‌الدین ابی العباس احمد، الصارم المسلول علی شاتم الرسول، بیروت، دارالجلیل، ۱۹۷۵م.
۴. ابن خلدون حضرمی مغربی، عبدالرحمان بن محمد، المعبر (تاریخ ابن خلدون)، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۱ق / ۱۹۷۱م.
۵. ابن منظور مصری، ابوالفضل جمال‌الدین محمد بن مکرم، لسان العرب، قم، نشر ادب الحوزه، ۱۴۰۵ق / ۱۳۶۳ش.
۶. احمد امین، ضحی الاسلام، چاپ دهم، مصر، دارالکتاب العربی، بی‌تا.
۷. اشعری، ابوالحسن، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلکین، ترجمه محسن مؤیدی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲ش.

٨. جرجاني، مير سيد شريف، **التعريفات**، تهران، ناصر خسرو، ١٣٠٦ ش.
٩. حسكاني حنفي، ابوالقاسم، **شواهد التنزيل لقواعد التفضيل في الآيات النازلة في اهل البيت**، تحقيق و تعليق محمد باقر المحمودي، طهران، مؤسسة الطبع والنشر التابعة لوزارة الثقافة والارشاد الاسلامي، ١٤١١ق / ١٩٩٠م.
١٠. خوري شرتوني لبناني، سعيد، **اقرب الموارد في فصيح العربية والشوارد**، قم، مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي، ١٤٠٣ق.
١١. رازي، ابوالحاتم، **كتاب الزنيه**، چاپ دوم: مصر، دارالكتاب العربي، ١٩٧٥م.
١٢. سيوطي، جلال الدين عبدالرحمان بن ابى بكر، **الدرر المشور في التفسير بالمأثور**، تصحيح شيخ نجدت نجيب، بيروت، دار احياء التراث العربي، ١٤٢١ق.
١٣. شهيد ثاني، جبعي عاملي، زين الدين، **الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية**، تصحيح محمد كلانتر، بيروت، دارالعلم الاسلامي، بى تا.
١٤. —، **فضائل الشيعة و صفات الشيعة**، تهران، مؤسسة انتشارات فراهاني، بى تا.
١٥. —، **معانى الأخبار**، تصحيح على اكبر غفاري، جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ١٣٦١ ش.
١٦. صبحي صالح، **النظم الإسلامية**، چاپ دوازدهم: بيروت، دارالعلم للملايين، ١٩٩٩م.
١٧. طبرى، ابى جعفر محمد بن جرير، **جامع البيان عن تأويل آى القرآن**، ضبط و توثيق و تخريج صدقى جميل العطار، بيروت، دارالفكر، بى تا.
١٨. عسقلاني، ابن حجر، **لسان الميزان**، تحقيق محمد عبدالرحمان المرعشلى، چاپ سوم: دار احياء التراث العربى، ١٤٢٢ق.
١٩. عماد الدين طبرى، **بشارة المصطفى لسبعة المرتضى**، چاپ سوم: انتشارات جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ١٤٢٥ق.
٢٠. فيروز آبادى، **قاموس اللغة**، مصر، دار العلوم، بى تا.
٢١. قندوزى حنفى، سليمان بن ابراهيم، **ينابيع المودة لذوى القربى**، تحقيق على جمال اشرف الحسينى، دارالاسوه، ١٤١٦ق.
٢٢. كلينى رازى، ابوجعفر محمد بن يعقوب، **الكافى**، چاپ چهارم: بيروت، دار صعب دارالتعارف للمطبوعات، ١٤٠١ق.
٢٣. متقى هندی، علاء الدين على، **كنز العمال فى سنن الاقوال والافعال**، تحقيق محمود عمر الدمياطى، بيروت، دارالكتب العلميه، ١٤١٩ق / ١٩٩٨م.
٢٤. مجلسى، محمد باقر، **بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار عليه السلام**، چاپ سوم: مؤسسة الوفاء و دار احياء التراث العربى، ١٤٠٣ق / ١٩٨٣م.